

УДК 04 (477.7) «18/19».3036.7

О.М. Машкін
(м. Київ)**ІНОЗЕМЦІ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
кінця XVIII – першої половини XIX:
СПРОБА ОБРАХУВАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА АНАЛІЗ
ЇХ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ**

В статті здійснена спроба обрахування чисельності та аналіз національного складу іноземців України, а також їх місце в соціально-економічному житті українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

В статье осуществлена попытка подсчета численности и анализ национального состава иностранцев Украины, а также их место в социально-экономической жизни украинских земель в конце XVIII – в первой половине XIX в.

the paper carried an attempt to calculate the numbers and analysis of the national composition of foreigners in Ukraine, as well as their place in the socio-economic life of Ukrainian lands in the late XVIII – in the first half of XIX centuries.

Перед тим, як розглядати питання про участь західноєвропейських мігрантів у становленні народногосподарського комплексу України 1796–1856 рр. потрібно, за нашим глибоким переконанням, з'ясувати, скільки ж їх, насправді, проживало тоді від Поділля і до Криму. Усвідомлюючи складність декларованого щойно завдання, погоджуючись з думкою більшості вітчизняних дослідників про те, що «детальних статистичних свідчень про чисельність тодішніх різних національних груп тут не збереглося, й доводиться користуватися лише узагальненими показниками»¹, ми все ж спробуємо зробити хоча б приблизні підрахунки в галузі, так би мовити, «зовнішньої статистики» по відношенню до тих вихідців з-за кордону, котрі жили і працювали впродовж зазначеного часу у Східній Наддніпрянщині, з точки зору географії обмеживши питання такими регіонами, як та частина тодішньої Бессарабської губернії, що її називали Буджаком, Південно-Західний край (тобто Подільська, Волинська й Київська губернії), Мало- і Новоросія, котрі включали до свого складу відповідно Полтавщину, Чернігівщину, Харківщину, а також Катеринославщину, Херсонщину та Таврію, сегрегуючи відповідно до наявного матеріалу всіх «прибульців» на іноземців взагалі й представників конкретних держав, «опускаючись», коли є така можливість, до констатації навіть окремих прізвищ, у разі ж її відсутності обмежуючись приблизними підрахунками.

Знаючи про підросійську частину нинішньої України взагалі, слід мати на увазі той факт, що відносно, наприклад, 1796–1801 рр. вітчизняна наука ще і досі не має цілісної картини того, яке число іноземців та де проживало тоді у краї. Трохи краще стоїть справа із серединою XIX ст., стосовно котрої існує хоча б приблизна стратифікація проблеми. «Іноземні колоністи, – писав, наприклад, із цього приводу професор І.О.Гуржій, – за винятком невеликого числа їх в Чернігівській та Полтавській губ.,

поселилися в Катеринославській і Херсонській губерніях»². Нарешті, останнє перед-реформене десятиліття репрезентується заявкою про те, що тоді на Україні з іноземців мешкали німці, греки, чехи й «представники інших національностей»³.

На сучасному етапі дослідження у **Південно-Західному краї** з точки зору нашої теми найбільш повно представлено Київ, де, наприклад, за даними 1835 р., постійно мешкали 542, а через десятиліття – вже 866 іноземців (відповідно 285 та 257 і 486 та 380 чоловіків і жінок)⁴. 598 вихідців з-за кордону мали тоді ж на берегах Дніпра тимчасове перебування⁵. Ще 949 чужоземців проїхали через майбутню столицю незалежної України «сухопутним путем»⁶. Крім того, зарубіжні мігранти вельми щільно «освоїли» такі повітові міста Київської губернії, як Бердичів (32 душі, з них 25 чоловіків та 7 жінок), Умань (відповідно 20, 12 і 8 з 8 267 місцевих жителів взагалі), Звенигородку (один представник), Коростишів (16 сімей їх)⁷. «Иностранцы, – зазначав І.Фундуклей, маючи на увазі **Київщину** взагалі, – проживающие в ней по паспортам, составляют значительный класс, имеющий немалое влияние на местную промышленность. Помещики и другие богатые люди, предпринимая хозяйственное устройство своих имений, заведение овчарен, конских заводов и так далее, обыкновенно прежде всего стараются найти людей, сведущих в деле, специально для него образованных, от чего зависит большею частью успех предприятий, и они находят таких людей всегда почти в иностранцах по недостаточности знания и искусства в туземных жителях. Посему значительная часть иностранцев в Киевской губернии пристроена и обеспечена хорошим содержанием в имениях частных владельцев, в которых занимают обыкновенно должности овцеводов, садовников, сахароваров, пивоваров, суконных фабрикантов. Другие занимаются медицинской практикой, воспитанием детей, обучением музыке и другим предметам. Наконец, многие промышленяют в городах и местечках разными мастерствами и ремеслами, содержат какие-нибудь заведения; немногие занимались хлебопашеством. Большая часть их – выходцы из Германии.

В 1844 году число их с семействами было следующее:

В уездах

Киевском	865	в городах; 16 – в местечках и селениях
Радомысльском	5	294
Васильковском		26
Сквирском	2	43
Бердичевском	28	27
Липовецком		23
Таращанском		11
Уманском	14	52
Звенигородском	2	14
Чигиринском		15
Черкасском	1	71
Каневском		65
Итого	917	657

По занятиям своим это число иностранцев, исключая проживающих в Киеве, распределяется следующим образом.

В Киевском уезде – 1 воспитатель детей, 1 овцевод, 1 пивовар, 5 мастеровых разных дел, 8 в экономических должностях у помещиков.

В Радомысльском уезде – 4 преподавателя, а остальные – большей частью на суконных фабриках мастерами и подмастерьями, некоторые в экономических должностях.

В Васильковском уезде – овцеводы, ремесленники и в экономических должностях.

В Сквирском уезде – 1 мастер салфеточных и других холстяных изделий, 22 суконных мастера и подмастерья, 5 столяров, 1 слесарь, 3 учителя музыки, 2 овцевода, 1 медик, 10 в услугах у помещиков.

В Бердичевском уезде – 2 медика, 1 приказчик, 4 поверенных иностранных купцов, 1 приписан к купечеству, 23 ремесленника, 24 в экономических должностях и услугах.

В Липовецком уезде – 2 воспитателя, 1 медик, 20 - в экономических должностях и услугах.

В Таращанском – 1 воспитатель, 1 медик, 1 сахаровар, 2 земледельца, 6 в услугах у помещиков.

В Уманском – 9 мастеровых, 23 на фабриках, в овчарнях и на экономических должностях.

В Звенигородском уезде – 1 каретник, 1 оружейник, 1 содержатель мельниц, 1 учитель музыки, 1 овцевод, 1 столяр, 2 механика, 1 фабрикант, 3 садовника, 4 земледельца.

В Чигиринском уезде – 5 воспитателей и 10 мастеровых в экономических должностях.

В Черкасском – 1 врач, 3 воспитателя и 68 мастеровых в экономических должностях и услугах.

В Каневском – 3 медика, 1 аптекарь, 29 при фабриках, большей частью суконных, 32 – в экономических должностях и услугах.

Т.о., большая часть проживающих в Киевской губернии иностранцев – люди полезные, снискивающие себе пропитание и прибыли производительным трудом и способствующие своими специальными знаниями к развитию местной промышленности. Места и занятия по найму иностранцы обыкновенно приискивают себе во время киевских контрактов, на которые ежегодно они съезжаются из здешней и соседних губерний, а некоторые – и из-за границы. В последние 12 лет приезжало их следующее число.

В 1835 году – 39

1836 – 43

1837 – 51

1838 – 39

1839 – 113

1840 – 112

1841 – 108

1842 – 93

1843 – 82

1844 – 92

1845 – 86

1846 – 113.

Из иностранцев, приезжающих в 1846 году, было: австрийско-подданных – 41, прусских – 16, французских – 9, великобританских – 6, швейцарских – 5, остальные –

саксонцы, баварцы и из прочих германских государств, также датчане и итальянцы в незначительном количестве»⁸. Коли ж мати на увазі **Малоросію**, або, за даними 1798–1800 років – Малоросійську губернію, «котра складена була при відновленні своєму з намісництв Новгород-Сіверського, а також частин Чернігівського, Київського й Катеринославського і розподілена на 20 повітів: Чернігівський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Золотоніський, Хорольський, Кременчуцький, Полтавський, Зіньківський, Гадяцький, Лубенський, Роменський, Прилуцький, Ніжинський, Сосницький, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Стародубський та Мглинський»⁹, то тут наприкінці XVIII ст. «проживало іноземних колоністів чоловічої статі 642, жіночої – 637 душ»¹⁰. Крім того, окремо на Конотопщині у той самий час мешкало «колоністів чоловічої статі 564, а жіночої – 555 осіб», котрі, окрім рухомого майна, володіли тут ще й 65-ю будинками¹¹. 159 іноземців проживають в селі Вишеньки Новгород-Сіверського повіту¹². Пізніше, у 1845 р., 1 514 вихідців з-за кордону нараховувалося в межах **Київської губернії**, причому 195 із них (95 чоловіків і 100 жінок) перебували тут у статусі колоністів¹³.

Вельми значним центром перебування іноземців традиційно був також **Харків**. Зокрема вже в 1802–1826 рр. вихідці з-за кордону проживали на Німецькій та Чернишевській його, ховаючи власних небіжчиків на розташованому у північній частині міста, між Театральною площею й Сумською вулицею, так званому Лютеранському кладовищі. «Місцевість ця, – вказували, спираючись на журнали міської Думи 1826 р., історики міста першого десятиліття ХХ ст., – була зайнята кладовищем іноземців, котрих продовжували ховати по старому, не зважаючи на те, що даний цвинтар був за планом перетворений вже на вулицю»¹⁴. З іншого боку, в **Полтавській губернії** у 1844–1845 рр. на 1 636 317 населення її були 373 іноземних колоністи («141, – як зазначала тогочасна статистика, – земледелец и 232 фабриканта»), а також 570 «натуральних» вихідців із-за кордону, серед яких 71 іноземець та 135 колоністів мешкали в «центральному» повіті або, якщо бути абсолютно точними, – у самій Полтаві, в поселенні неподалік від урочища Бойков; 1 виходець з-за кордону мешкав у Зенківському, 56 – у Кременчуцькому повітах¹⁵.

І, звичайно, досліджуючи дану тему, не можна обійти увагою **Новоросію**, де, за даними 1801 року, загалом проживала 257 361 особа, з котрих 16 4448 душ обох статей (або 3,6 % всього населення регіону) відносили себе до іноземних колоністів¹⁶. Серед окремих же губерній цього південного краю сучасної України на першому місті перебувала, Катеринославщина. Так, якщо в 1797–1805 рр., тобто на час, коли ця адміністративно-територіальна одиниця Російської Імперії розподілялася на 8 повітів, а також Таганрогське градоначальство, землі Азовського козачого війська та Луганську гірничу область, сюди, на територію двох округ прибуло по 24 іноземців чоловічої статі, то у 1806 р. загальна кількість їх становила вже 556, у 1808 – 676, у 1812 – 1 503, у 1814 – 1 754, у 1817 – 14 632, а у 1818 – 14 650 у 1819 – 14 700, у 1827 – 14 751, у 1835 – 15 634, у 1837 – 22 110, у 1840 – 22 907, у 1851 – 20 276 та в 1854 році – 26 342 чоловіки¹⁷. Слід відзначити, що приріст цей був настільки стрімким, що з лихвою перекривав не тільки повну відсутність нових переселенців з-за кордону в межах Катеринославської губернії, наприклад, в період з 1804–1815 рр., а й той «відтік» у вигляді повернення їх на батьківщину, котрий, теж річ, мав місце в той час¹⁸.

На другому місці у даному процесі йшла **Херсонська губернія**, де іноземці – «піонери» у кількості 611-ти осіб з'явилися ще 1797 р. Вони дали старт процесові активного зростання, котре в наступні півстоліття може бути проілюстроване таким чином: 1804 – 131 особа, 1812 – 217, 1816 – 4 473, 1819 – 4 603, 1829 – 7 098, 1839 – 19 255, 1841 – 19 262, 1852 – 28 024¹⁹. Лише в одній Одесі 1836 р. нараховувалося 1 365 осіб, котрі продовжували зберігати за собою громадянства тих держав, звідки вони були родом²⁰. Причому, як і у випадку з Катеринославщиною, зазначений сплеск «чужинної присутності» в регіоні не міг бути загальмований ані повним припиненням переїзду сюди іноземців у 1797–1807 рр., ні різким уповільненням темпів його в 1820–1821, 1829 й 1835 рр. (відповідно – 5, 10, 8 й 3 прибульці з-за кордону)²¹.

Однак найменш динамічні показники щодо перебування на своїх територіях іноземних підданих мала **Таврія**. Наприклад, за інформацією 1827 р., тут проживала 6 907 іноземних колоністів, причому до цієї суспільної корпорації джерела відносять також й євреїв²². Разом із тим, за свідченням Дружиніної, губернію населяли тоді представники майже 20 різних національностей²³.

Таким чином, із самого початку досліджуваного періоду найбільше іноземців було в Новоросії, а також у Конотопському і Новгород-Сіверському повітах «старої» Малоросійської губернії. У цілому ж як в абсолютному, так й у процентному відношенні число заїжджих було ще незначним, врят чи перевищуючи в кращі свої часи 2 – 4% від загальної кількості місцевого населення.

Переходячи ж до розмови відносно вихідців із тієї чи іншої країни, слід відзначити традиційне перебування тут строкатих за особистим складом *підданих Австрійської імперії*. Якщо, наприклад, брати до уваги південні райони тодішньої **Бессарабії**, що зараз входять до складу незалежної України, то у них, за даними 1812–1820 рр., чисельність «міських обивателів» активно поповнювалася і за рахунок громадян Дунайської монархії²⁴. У 1798–1800 рр. на території **Малоросійської губернії** налічувалося декілька австрійських поселень, причому одне з них – село Чехівка Золотоніського повіту – встигло навіть опинитися в приватній власності генерал-лейтенанта Неплюєва²⁵. У межах Чернігівщини німці-католики з ерцгерцогства Австрія, мадяри та чехи створили колонії Великий і Малий Вердери (всього 719 осіб обох статей), а їх співвітчизники – протестанти – поселення Рундевізе, Кальчинівка, Білі Вежі та Біловезьке Містечко²⁶. А пов'язані з австрійцями події в **Новоросії** взагалі мали риси детективного сюжету.

Річ у тім, що, розраховуючи освоїти причорноморський район імперії головним чином за рахунок «зовнішньої колонізації», урядові кола Санкт-Петербурга наприкінці ХУІІІ ст. надали право вільного переїзду сюди всім європейцям, котрі цього забажають. Проте вже в 1804 р. виявилось, що для прибулих у тамтешні степи 1342 родин іноземних переселенців (серед яких, до речі, переважали німці) не вистачає землі навіть під їхні оселі. Дізнавшись про такий стан речей, центральна адміністрація 1805 р. ухвалила ще одне, діаметрально протилежне попередньому рішення – квотувати щорічну кількість закордонних прибульців до Новоросії 200 сім'ями²⁷. Причому дане обмеження стосувалося всіх, окрім австрійців, котрих російська влада чомусь вирішила пускати в країну без жодних перешкод²⁸. Плануючи забезпечувати їх землею не тільки за рахунок викупу казною частини приватновласницьких наділів, а й шляхом

надання їм, за ініціативи «Конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев», певної кількості необроблюваної землі місцевих поміщиків і дворян (ні в якому разі, безумовно, не зачіпаючи матеріальних інтересів цих останніх)²⁹. Однак навіть подібного типу обережність та «вибіркова щедрість» спричинили цілу низку аграрних конфліктів, найхарактернішими з котрих були події у населеному переважно вірменами місті Григоріополь Херсонської губернії.

Тодішній новоросійський генерал-губернатор Еммануель Арман де-Рішельє, провівши силами своїх підлеглих ревізію земельних володінь мешканців Григоріополя, залишився невдоволеним тим, що величезні площі останніх хронічно пустували. Будучи активним прибічником саме іноземної колонізації підлеглому йому за посадою краю, Рішельє, спираючись на постанову уряду Російської імперії від 30 січня 1802 р., наказав поселити в Григоріополі перші 495 сімей австрійських угорців, зробивши таким чином даний населений пункт місцем тимчасового перебування переселенців вказаної національності. Крім того, власним ордером від 24 листопада 1806 р. на ім'я тираспольського повітового землеміра Шаржинського цей російський високопосадовець французького походження наказав виділити кожному сімейству «григоріопольських австрійців» по 60 десятин землі³⁰.

Проте такого відвертого пограбування місцеві жителі винести вже не могли! Міська дума на одному із своїх екстрених засідань висловила рішучий протест із приводу такого несправедливого по відношенню до всіх городян рішення адміністрації. До Одеси терміново відправилася спеціальна делегація, яка на місці повинна була пояснити Рішельє неправомірність його кроків. Крім того, григоріопольці збиралися навіть писати листа самому імператорові, вимагаючи захисту від сваволі місцевих чиновників. І лише після 1809 р. ситуація поступово «вирівнялася», а пристрасті трохи вщухли³¹.

Отже, наявний у нашому розпорядженні матеріал дає змогу навіть у подібного типу невеличкому сюжеті окреслити головні регіони перебування австрійців у краї, вказати на початкову кількість їх там, прослідкувати окремі моменти «вкорінення» підданих Відня на нових для себе землях.

Зовсім іншим народом, котрий на межі XVIII – першої половини XIX ст. з'явився на теренах краю, були **албанці**. Мусульмани за віросповіданням, вони, залишаючи землі Близької Порти й рухаючись на північ, оселялися наперед у межах **Південної Бессарабії**, де спочатку просто «сусідилися» до православних слов'яномовних болгар та християн-гагаузів, які в побуті користувалися здебільшого тюркськими говірками. І лише трохи згодом, пройшовши на своїй новій батьківщині численні випробування, бессарабські албанці почали створювати власні села, одним із найбільших серед котрих була розташована на південний схід від міста Болград колонія Карокурт (нині – Жовтневе)³². За даними 1821 р., у Буджаку серед більше ніж 38 тис. іноземних колоністів налічувалося «900 чоловік греків та албанців»³³.

Ще одним районом компактного розселення албанців в Україні була **Херсонська губернія**. Саме тут, відслуживши належний термін в Одеському грецькому батальйоні, албанці, котрі, поряд з вихідцями з Пелопоннесу становили основу цього бойового підрозділу, розселилися на постійне проживання як у селі Олександрівка на околицях «Південної Пальміри», так і в районі між Сухим Лиманом та річкою Барабой. І, звичайно ж, не слід забувати про наявність певної кількості «українських» албанців під

Балаклавою, у **Таврії**. Особливістю становища представників даної національності був той факт, що, фактично перебуваючи на положенні іноземних колоністів, вони зовсім не підпорядковувалися відповідного типу адміністрації³⁴.

Отже, маємо всі підстави твердити про те, що албанці в передреформену пору вітчизняної історії у демографічному плані освоїли Буджак, Одещину й район селища Балаклава в Криму, проживаючи здебільшого у сільській місцевості.

Рухаючись далі за алфавітним переліком країн світу, просто не можна не згадати **бельгійців**, або вихідців із території майбутнього Королівства Бельгія. Передусім слід згадати невеличку общину останніх, що вже у 20-х рр. XIX ст. проживала в **Харкові**. Щонайменше одне покоління співвітчизників мешкало там же перед тим³⁵. З іншого боку, певна кількість бельгійців мешкала у м. Шостка **Чернігівської губернії**, на **Катеринославщині**, **Херсонщині** та в **Таврії**. Народ цей у нових умовах існування абсолютною не був «аграрним». Бельгійці, становлячи за чисельністю, дійсно, крихту серед автохтонного населення, тягнулися до значних населених пунктів й окремих маєтностей, де знаходили застосування власних сил і здібностей на фабриках та заводах.

Зовсім іншу картину являли собою **болгари**. Зокрема ще у 1800–1801 рр., коли **Бессарабія** не входила ще до складу Російської Імперії, на території Буджаку вже існували поселення вихідців із Балканського півострова, котрі через переважання серед них саме болгар отримали назву болгарських. Коли ж в історії краю настала нова, образно кажучи, «російська доба», загальна кількість їх тут, що таким чином рятувалися від антиправославних репресій османів, різко зросла³⁶.

Найявні джерела дозволяють чітко розділити процес переселення тодішніх болгар у Південну Бессарабію на декілька етапів. Так, до 1806–1807 рр. тисячі їх переселилися з території Близької Порти на землі Буджаку, а також у міста Ізмаїл, Кілію, Бендери, Акерман³⁷. Трохи пізніше, в 1811–1821 рр., спостерігався новий вплив болгарських колоністів у дану область, причому чисельність останніх, після відрахування з їх загальної кількості молдаван, українців, росіян, греків й албанців, становила 23 916 осіб, 404 сім'ї з яких, за даними 1819 р., оселилися в тому ж Ізмаїлі, 194 – у Рені, 70 – в Акермані, 23 – в Бендерах, 18 – у Кілії³⁸. За інформацією 1828–1830 рр., у Бессарабії, в межах окремої Нижньо-Буджакської округи, окрім фактів підселення вихідців з Болгарії до існуючих раніше колоній, більше ніж 50 тис. болгар-християн заснували поселення Саталік-Хаджі, Нандакля, Фінтіне-Дзінілор, Селіогло, Єнікію, Старотроян, Дюльмень, Тропокло, Дельжілер, Ісерлія, Хасан-Батир, Чумлекію, Бургуджі, Комрат, Слободзея, Дермендер³⁹. Упродовж 1835–1844 рр. представники цієї національної групи мешкали приблизно у 83 «власних» населених пунктах. Серед них особливо виділялися Конгаз, Чийшин, Імпущити, Пандакля, Курчі, Болград (до 1819 р. – селище Табак, або Табаки), Вулканешт, Каракурт Болгарський, Вайоала, Чадир-Лунг, Чимшикію, Татар-Копчак, Фрикацей, Кубай, Твардиця⁴⁰. У жовтні 1851 – квітні 1852 рр. місцевим болгарам належали також населені пункти Кірсово, Вайсал, Кубей, Чешмеваруїт, Ташбунари, Кіріютні⁴¹. Приблизно з 40-х рр. XIX ст. невід'ємною складовою частиною відповідних районів Бессарабської губернії стали Ізмаїльський, Кагуло-Прутський і Верхньо-Буджакський округи болгарських колоністів, до складу котрих входили такі населені пункти, як Етулія, Картал, Конгаз, Казаякля, Кірсово, Бешалма, Баурчі, Гайдар, Бешгіоз, Томай, Дезгінже, Башкалія, Чок-Майдан, Авдарма⁴². Бесса-

рабські болгарини вперто добивалися дозволу освоїти містечко Голицю, де існували до 3 тис. десятин незайманих земель; однак ці їх намагання скінчилися безрезультатно⁴³. Паралельно з цим, прибувши на свою нову батьківщину, переселенці з Болгарії, що називається, «на другий день», приймали всеросійське підданство. Саме так вчинили П.Петракогло, І.Златов, Р.Петрович, Я.Ніколаєвич, Д.Міров, М.Петрович та тисячі їх співвітчизників⁴⁴.

Аналогічною була доля болгар і в **Новоросії**, де ці вихідці з Балкан селилися у містах та на периферії: причому в останньому випадку мало місце не тільки підселення їх до вже існуючих колоній, а й створення нових населених пунктів. Втім, дана тема настільки цікава, що на ній варто було б зупинитися окремо.

Відповідно до наявних документів у Північному Причорномор'ї на 1804 р. проживали 1342 сім'ї іноземних колоністів, серед котрих були і болгарини⁴⁵. В 1819 р., за інформацією, що її надав до Санкт-Петербурга голова «Попечительского комитета об иностранных поселенцах Южного края» І.Інзов, «задунайських переселенців» у Новоросії нараховувалося 6 532, у тому числі – певна кількість тих же болгар⁴⁶. Нарешті, в 1821 р. у грецьких та болгарських колоніях регіону мешкали 8 575 чоловіків і жінок, що за абсолютними показниками було в 5 разів більше, аніж у згаданому вище Буджаку⁴⁷. Характеризуючи дані поселення взагалі, процитуємо слова радянської дослідниці соціально-економічних відносин О.І. Дружининої, яка саме з цього приводу зазначала: «Колонії їх були порівняно нечисленні й малолюдні. Як правило, це були одиничні населені пункти, і лише зрідка знаходилася у наявності невелика група сіл, із котрих можна було б сформувати колоністську округу»⁴⁸. Пояснити подібного роду стан речей можна було тільки тим, що, перебуваючи тоді в дружніх відносинах з Оттоманською Портою, яка володіла територією Болгарії, царський уряд, не маючи можливості офіційно запрошувати до себе вихідців із цієї частини Балкан, обмежувався лише тим, що не відмовляв у наданні притулку тим із її уродженців, хто зумів самостійно дістатися території Росії⁴⁹. Причому дане правило розповсюджувалося на всі адміністративні складові Новоросії.

Так, пізньої осені 1801 р. на судні, що належало відставному прапорщику шкіперу Мускулі, до Одеси на чолі із своїм священиком прибули 19 болгарських сімей (148 осіб) з Румелії. У ході розслідування російською владою даного інциденту виявилось, що зазначений корабель, випадково зайшовши на рейд в один із портів Адріанопольського району Османської Порти, був миттєво оточений групою жителів місцевого селища Кючук-Буслики, котрі із сльозами на очах розповідаючи капітанові про жорстоке ставлення до православних болгар місцевого паші Османа Пазванд-огли, благали врятувати їх від неминучої смерті. Будучи не у змозі відмовити цим нещасним прохачам, Мускулі на власний страх та ризик перевіз їх до «Південної Пальміри», чие населення саме в такий спосіб поповнилося другою після заснування міста групою болгар⁵⁰. Третє ж з відомих нам більш-менш масових заселень Одеси останніми, припадаючи на 1815–1819 рр., було пов'язане з долею Грецького батальону – однієї з військових частин російської армії, у складі якої, попри її явно «неболгарську» назву, несли службу й болгарські вояки⁵¹.

В той же час об'єктами болгарської демографічної експансії, окрім Одеси та її околиць, стала також «глибинка» Херсонської губернії. Зокрема ще у 1795 р. дехто

з болгар взяв участь у заснуванні такого тамтешнього повітового центру, як Тирасполь, а також державних поселень Троїцьке й Маяки⁵². Впродовж 1797 – 1802 рр. у Тираспольському повіті виникають болгарські колонії Великий і Малий Буялики, що дали початок та стали центром Буяликської округи іноземних поселенців (де, за даними, наприклад, січня – травня 1807 р., проживали вже 772 колоністи), а в Херсонському – селище Тернівка, неподалік від Миколаєва (інформація 1793 – 1796 рр. За свідченням тогочасних спостерігачів, у ньому й через півстоліття продовжували жити поселенці⁵³. В 1801 – 1802 і 1804 рр. на території губернії з'явилися 4 нові болгарські селища, у 1806 та 1809 рр. – по одному, в 1810 р. – ще 3⁵⁴. Якщо ж вірити результатам проведеної 1811 р. ревізії, то на Херсонщині, окрім уже згаданих вище, знаходилися болгарські населені пункти Інгулка (існувала протягом 1802–1822 рр.; проживали там 39 сімей, або 111 душ обох статей), Кубанка (розташована була на схід від Одеси, створена 1804 р., мешкали у ній 86 сімей, що склалися з 242 осіб), Словоносербське (1807; 15 сімей й 36 чол.), Катаржинське (Катаржина) (виникло в 1806 р. на р. Куяльник; 161 сім'я, 432 осіб), Паркани (на лівому березі Дністра, неподалік від Тирасполя)⁵⁵. Особливо цікавим видається процес заселення останньої колонії, до розгляду котрого ми перейдемо.

Ініціатива створення цього осередку розміщення вихідців з-за кордону належала вже відомому по австрійських сюжетах французові Рішельє. З одного боку, дізнавшись про те, що на місці розташування майбутніх Паркан ще здавна була розбита захарашена на початок XIX ст. плантація шовковичних дерев, а з іншого, – вважаючи переселенців із дунайських князівств Порти, особливо болгар, досить вправними спеціалістами у галузі практичного шовківництва, цей улюбленець Олександра I, котрий очолював тоді, як відомо, весь Новоросійський край, розпочав клопотання щодо відправлення їх на нове місце проживання. Причому ці його зусилля були настільки успішними, що вже, певне, 1804 р. уряд Російської імперії не тільки викупив із даною метою 678 дес. належних місту Тирасполь земель, а й ухвалив постанову про розміщення на них спочатку 24 у 1805 р., а в 1808 р. – вже 59 сімей іноземних колоністів. Серед них, окрім майстрів із виготовлення шовку, були також ремісники інших професій, що відразу ж зробило «рішельєвські» Паркани непересічним виробничим осередком⁵⁶. Трохи згодом, у звіті за 1852 р. херсонський губернатор Льїнський, зазначаючи про багатонаціональність підвладного йому регіону, з числа інших народів виділяв вправних у своїх заняттях місцевих болгар⁵⁷.

Дещо подібне можемо сказати також і про **Таврію**, де вже в 1801–1806 рр., головним чином у межах Кримського півострова, існували болгарські колонії Балточокрак (що зручно розташувалася на шляху із Сімферополя до Бахчисарая), Старий Крим під Феодосією та Кішлав. Являючи собою спочатку поселення змішаного типу, у котрих болгарський елемент переважав лише відносно, всі вони з плином часу остаточно «оболгарюються», причому в даному разі можна погодитися з тими дослідниками, хто пояснює зазначене явище привабливістю для болгар Криму саме через відсутність тут кріпаччини з її поміщицькою кабалою⁵⁸.

Підсумовуючи динаміку розселення болгар в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст., ми, так би мовити, не відійдемо далеко від істини, коли зазначимо, що головним ареалом їх розміщення з причин як соціальних, так і суто географічних зро-

билися саме південні регіони, густо всіяні колоніями відповідного типу, з території котрих, звісна річ, вони отримали змогу освоювати ті ж Південно-Західний край та Малоросію аж до граничних їх меж включно.

Переходячи до розмови про тих із *британців*, хто, облишивши свою вітчизну, подався в чужі краї й у тому числі – на південь Російської імперії, слід відзначити, що їх тут була порівняно невелика кількість. Зокрема на сьогоднішній день нам не відомо жодного компактного поселення вихідців із «туманного Альбіону», котре існувало б на просторах від Кам'янець-Подільського і до Криму. Поодинокі представники цієї нації, оминаючи Україну транзитом або ж приїжджаючи сюди головним чином для участі в діяльності тутешніх ярмарок та контрактів, могли певний час працювати на регіон як директори, інженери, техніки, майстри й робітники на вітчизняних мануфактурах, фабриках і заводах, у ролі так званих «мандрівних механіків» обслуговувати маєтки та фільварки, виконувати менеджерські функції в банківських конторах, брати участь в освоєнні природних багатств України як очільники наукових експедицій, а також будівники, наприклад, портових споруд⁵⁹. Кожен із таких суб'єктів міг мати тут дружину свого або ж, на крайній випадок, туземного походження, сім'ю (чий персональний склад, як у випадку із працюючим у серпні 1837 р. в Севастополі винахідником, англійцем Гюптоном, сягав 8 осіб), родичів, певне майно⁶⁰. Проте особливість англійських відвідин регіону полягала у тому, що вони ніколи (головним чином завдяки високому рівню життя в самій Британії й її тодішнім законам, відповідно до котрих, наприклад, англійським інженерам під загрозою смертної кари заборонялося виїздити на заробітки за кордон) не набули масового характеру. Виходячи з цього, і загальна картина перебування підданих Лондона у підвладних династії Романових українських губерніях була позбавлена демографічної цілісності, являючи собою лише уривчастий набір цифрових показників, окремих фактів та явищ.

Ще одним народом, чії представники як іноземці приїздили до України, були *волохи*, або вихідці з території пізньої Румунії. Так, у 1798–1800 рр. значна кількість їх мешкала в Глухівському повіті *Малоросійської губернії*⁶¹. Цікаві свідчення щодо перебування цієї категорії «закордонних жителів» у відповідних регіонах *Бессарабії* містяться в донесенні тосканського консула в Одесі від 21 березня 1821 р., що його чи не найперше у вітчизняній науці видрукував український історик М.М.Варварцев. «Влада Російської імперії, – читаємо у зазначеному документі, – задовольняється тим, що не відмовляє в паспортах тим, хто просить про них, гостинно надаючи у відповідних місцях Одеського карантину притулок численним сім'ям із Молдавії, котрі вирішили сховатися від негараздів війни. До Бессарабії їх прибули вже понад 2 тисячі»⁶². Разом із тим, виходячи з загальної теми дослідження, не можна обійти увагою і *Новоросію*.

Коли розглядати щойно поіменований регіон як єдине ціле, то слід відзначити, що крива заселення його волохами в період часу, котрий нас цікавить, має тенденцію до хронічного спаду. Зокрема, якщо наприкінці 70-х рр. XVIII ст. на долю «волоського народу» припадало 11, 3% від загальної кількості жителів краю, то напередодні ліквідації кріпосницьких відносин його частка становила тільки 6,21%⁶³. Аналогічна ж картина спостерігалася тоді також на теренах тамтешніх губерній.

Так, у *Катеринославській губернії* перші волоські переселенці з'явилися ще в період із 1779 по 1797 рр.⁶⁴ Трохи пізніше, десь із 1847 по 1850 рр., нові партії їх, ря-

туючись, за словами тогочасного місцевого губернатора, від гніту Оттоманської Порти, розселилися в районі сучасного Запоріжжя, на Бахмутщині й Слово'яносербщині (16 казенних поселень і хуторів, де проживали 9 973 душі обох статей)⁶⁵. Втім, у наступні часи інтенсивність експансії волохів сюди спадає настільки, що, наприклад, у 1858 р. питома вага громадян цієї національності серед автохтонного населення ледве сягала в Бахмутському повіті – 5,8, у Донецькому – 3,43 та в Катеринославському – 0,65 процента (для порівняння: у 1779–1780 рр. аналогічні показники становили відповідно 20,88, 15,57 і 14,53%)⁶⁶. Зовсім щезнути з демографічної карти цієї адміністративно-територіальної одиниці не дозволяла волохам, певне, тільки відсутність депуляції, тобто переважання серед них народжуваності над смертністю. Проте зазначене явище, цікаве з точки зору історії взагалі, залишається поза рамками даної статті, оскільки стосується перш за все давно «обрусілих» волохів, аніж тих із них, хто, приїшовши в новоросійські степи, лише думав про прийняття імперського підданства.

Не менш парадоксально розвивалася ситуація й на **Херсонщині**. Зокрема абсолютні цифри зростання чисельності волохів тут у період із 1780 по 1859 рр. – майже в чотири рази (від 33 до 125 тис. осіб) – нібито не можуть викликати ніякого занепокоєння з приводу збереження їх тут як особливої національної групи⁶⁷. Проте, розглядаючи динаміку відсоткових показників, матимемо більш песимістичну картину, оскільки за той же час процент волохів у загальній масі населення впав з 17,96 до 11,15 (а в Очаківській області – навіть із 50 до 17,01)⁶⁸. Й даний регрес був би ще помітнішим, аби не «компенсуюча дія» тих повітів губернії, що прилягали до Бессарабії (наприклад – Тираспольського), на територіях котрих навіть у 1853–1856 рр. проживали до 32% волохів⁶⁹. Тлумачення цьому незвичайному явищу слід, на нашу думку, шукати перш за все в факті майже повного припинення у середині XIX ст. волоської еміграції в Україну та перехід раніше прибулих сюди представників цього народу на, образно кажучи, режим «внутрішнього відтворення».

Досить рано в Україні з'явилися також **голландці**. Зокрема у 1805 р. в **Чернігівській губернії** проживало їх уже 78 сімей⁷⁰. Певна частина вихідців з Нідерландів мешкала тоді й у Бердичівському повіті **Київської губернії**⁷¹. Трохи пізніше, а саме в 1818 р. у **Новоросії** нараховувалося 2 811 осіб голландців чоловічої статі, причому кількість ця і надалі продовжувала зростати за рахунок прибуття нових вихідців з-за кордону: в 1819 р. – 75 сімей, у 1820 – ще 179 тощо⁷². Більшість цих переселенців належала до анабаптистської секти менонітів, що в подальшому визначало навіть зовнішній вигляд створюваних ними поселень (який стає особливо помітним при залученні до нашої теми даних по окремих місцевостях Півдня)⁷³.

В **Катеринославську губернію** перші голландці-меноніти прибули у 1789 р., утворивши з часом в однойменному повіті поселення Бурвальде й Нижня Хортиця (1803), а також Нейостервік і Кронстааль (1809)⁷⁴. Протягом 1795–1796 рр. сюди на постійне проживання переїхали ще 120 менонітських родин, члени котрих, поступово розселившись у Новомосковському та Олександрівському повітах, утворили там селища Шенвіз («На околиці міста Олександрівська, – відмічають наявні джерела, – протікає річка Московка, чий початок губиться в степу, а за нею впродовж 1795–1797 була поселена ця менонітська колонія») й Кронсгартен⁷⁵. 1804 р. група нідерландських колоністів вела з місцевою адміністрацією переговори щодо придбання ними у держа-

ви 15 тис. десятин землі в урочищі Вольнянка, котрі, як нам відомо, закінчилися безрезультатно⁷⁶. Ще через два роки після входження до складу Катеринославського повіту найменш заселених у всій губернії земель голландці були однією з тих націй, котрі охоче селилися саме в цих диких місцях⁷⁷. За даними 1811 р., на Катеринославщині, окрім вищеперерахованих, існували також засновані майже десятиліття тому голландські населені пункти Хортиця (Хортицьке; 44 родини, або 179 чоловік усіх мешканців), Розентааль (або Канцерівка; 25 сімей, 98 осіб), острів Хортиця (12 родин, 37 жителів), Ейлаге (Кічкас), де проживала тоді 31 сім'я, Кронсвейде (26 родин), Нейенбург (Малашівка; 41 чоловік мешканців), Нейендорф (Широке; 196) і Шенгорст (143 жителі)⁷⁸. Слід зазначити, що становище більшості з цих шойно прибулих російських підданих було далеким від ідилії: так, голландцям, які переїхали на Катеринославщину у 1804–1805 рр., «довелося зимувати безпосередньо в степу, серед копиць нескошеного сіна. У цей ранній період частина з них померла від холоду, голоду та хвороб»⁷⁹. Аналогічно виглядала й картина розселення голландців-менонітів у **Таврії** з тією лише різницею, що вони виглядали, якщо вірити документам, більш заможнішими, ніж їх північні «сусіди»: в усякому разі навіть у 1904 р., тобто через століття після появи тут перших мігрантів даної нації, їх нащадки згадували те розкішне вбрання (включаючи сюртуки із святковими гудзиками – «талеркнопфами» і взуття зі срібними застілками), в котрому прибули в цю південну область сучасної України їх бабусі й дідуся⁸⁰.

Підводячи підсумок наявним матеріалам щодо перебування голландців на вітчизняних територіях, слід зазначити, що переважна більшість із них оселилася тоді в сільській місцевості, що пояснюється їх загальною схильністю до аграрного сектора економіки, викликаною перш за все релігійними переконаннями колоністів.

У період з 1796 по 1856 р. в межах України масово проживали **греки**. Наприклад, уже наприкінці XVIII ст. «538 осіб їх чоловічої та 439 – жіночої статі» мешкали у 20 повітах тогочасної **Малоросійської губернії**, в тому числі у Ніжині й на Глухівщині⁸¹. Крім того, в Кременчуці та Стародубі існували тоді Грецькі вулиці, що зайвий раз свідчить про наявність там певної кількості обивателів відповідної національності⁸². У подальшому залюднення українських теренів греками не те, що не припинилося, а й розвивалося по висхідній.

Якщо говорити про **Харків**, то тут інформація щодо перебування вихідців з Пелопоннесу збереглася як у топографічних, так і в генеалогічних даних стосовно цього адміністративного центру однойменної губернії. Зокрема вже у 1799 р. помітним фактором демографічного життя міста стали грецькі родини, представники однієї з котрих – Анадольських – навіть зуміли, образно кажучи, «вийти в люди»⁸³. Трохи пізніше, 1804 р., на харківських картах з'являється Грецька («Греківська») вулиця, на якій, окрім величезного саду Черкасова, аж до 1852 р. стояли розкішні будинки прямих нащадків слави імператорів Візантії⁸⁴.

Трохи по іншому виглядала картина на **Чернігівщині**, де, за даними 1805 р., знайшли собі притулок 559 греків⁸⁵. Звісна річ, певна частина їх розмістилася у самому Чернігові, однак більшість віддала перевагу «глибинці» до заштатних містечок включно. В результаті чого периферійні частини «грецької карти» даної губернії (у разі, коли вона з часом буде кимось укладена!) виявилися б зацяткованими численними позначками, тоді як саме «місто Чорного князя» опинилося б в порівняно з ними в деякому вакуумі.

У **Новоросії** перша хвиля грецької колонізації припадала на 1779–1780 рр., завдяки чому питома вага цих іноземців по відношенню до загальної кількості місцевих жителів досить швидко сягнула позначки в 6 відсотків⁸⁶. Наступний етап переселення їх у новоросійські степи мав місце десь у 1804–1806 рр., коли там з'явилися 1342 нові сім'ї вихідців з-за кордону, серед котрих було й чимало греків⁸⁷. Й, нарешті, третій період, розпочавшись 1810 р., проходив настільки бурхливо, що вже через десятиліття в тамтешніх болгаро-грецьких поселеннях нараховувалося 8 575 чоловіків та жінок⁸⁸. Здебільшого то були колишні православні піддані Оттоманської Порти, які, рятуючись від переслідувань із боку співвітчизників – мусульман (котрі називали їх не інакше, як «райя», або «худоба»), тікали до єдиновірної ім Росії⁸⁹. З плином часу, однак, даний процес уповільнюється настільки, що вже після 1858 р. кількість жителів грецьких поселень краю підтримувалася на належному рівні лише за рахунок внутрішнього потенціалу⁹⁰.

На просторах **Катеринославської губернії** перші греки з'явилися, мабуть, ще у період відокремлення Кримського ханства від Туреччини⁹¹. В подальшому чисельність їх тут зростала настільки, що вже у 1802 р. в межах Катеринославщини існувала особлива Маріупольська колоністська округа загальною площею 3 625 036 квадратних верств, а на початку XIX ст. греки володіли тут 339 150 дес. орних та 12 164 дес. непридатних для заняття сільським господарством угідь⁹². Можна також твердити, що певна частина як греків-землеробів, так і воїнів, продовжуючи формально залишатися в оттоманському підданстві, взяли участь у створенні розташованої тут же мережі колоністських поселень⁹³.

Ще однією «малою вітчизною», де греки, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. емігрували до Російської імперії, постійно знаходили гостинний притулок, була **Херсонщина**. Масовий переїзд їх сюди розпочався у 1770-х рр., причому поряд із 20-ма населеними пунктами між річками Мокрі Яли, Калець, Гізеле й Вовча переселенці, освоївши морське узбережжя в районі гирла Кальміусу, заснували тут таке суто еллінське за походженням місто, як Маріуполь, котре трохи згодом перетворилося на економічний осередок цілого району⁹⁴. За даними 1801–1811 рр., в останньому виникло до 10 селищ так званих «маріупольських греків» (а саме подібний їх тип, що, будучи переселені сюди з Криму, володіли татарською мовою краще, ніж рідною, грецькою, склався на той час у Херсонській губернії!), з-поміж яких особливо виділялися колонії Ялта, Гурзуф, Бешев та Чердакли⁹⁵. Окрім того, певна кількість «чистих» греків – емігрантів першого покоління – мешкала тоді ж у Херсоні, Одесі, Григоріополі (1819 – 1824 – 1700 осіб, 1825 – 1842 – 2 318) і в розташованому поблизу «Південної Пальміри» селі Олександрівка⁹⁶. Подібно до ситуації з голландцями (див. вище), грекам жилося на нових місцях далеко не просто: зокрема, якщо безпосередньо на момент прибуття їх у регіон, разом із грузинами й волохами нараховувалося тут 16 476 осіб, то в 1823 р. дана цифра зросла лише до 20 925, тобто приріст населення був настільки незначним, що казна навіть вирішила відібрати в них частину земель, котрі хронічно не оброблялися⁹⁷. «Зміна кліматичних умов та загального способу життя, – відзначав сучасник, – багато їх у чисельності зменшила»⁹⁸.

Специфічний характер мало грецьке питання в **Таврійській губернії**, саме існування якого почалося з того, що в епоху політичних присмерків Кримського ханства еллінів звідти просто-напросто виселили на північ. Проте вже невдовзі, коли почали набирати

сили зворотні процеси, пов'язані з необхідністю освоєння цієї околиці Північного Причорномор'я, тисячі греків повернулася на простори від Ананіїва до південного узбережжя Криму. Так, у 1801–1806 рр., мов гриби після дощу, виростають колонії їх між Сімферополем і Бахчисарасем, а також під Феодосією та Севастополем⁹⁹. За даними 1834–1835 рр., «між монастирем Святого Георгія і Балаклавою дорога йде то згори, то вгору, й так продовжується до чарівного за зовнішністю своєю селища Кадукуї, населеного греками»¹⁰⁰. Певна кількість грецьких сімей проживала в живописній Отузькій долині, розташованій у районі сухопутного шляху із стародавньої Кафи на Суу-Даг (нинішній Судак)¹⁰¹. Суто грецькою місцевістю завжди вважалося містечко Балаклава, де поряд з цивільним населенням перебувала велика кількість арнаутів, або службовців батальйону грецької міліції¹⁰². В 1836 р. сотні колишніх пелопоннесців освоїли Керч (Сні-Кале) і Тамань¹⁰³. У спогадах А.М.Демидова-Сан-Донато, який 1837 р. здійснив подорож по Тавриді, можна прочитати, що повітова «Феодосія вважається містом вельми приємним. Головне населення її становлять греки, котрих тут вельми таки забагато. Всі вони мешкають у середній частині міста, займаючи будинки новітньої архітектури, в більшості своїй досить привабливі. Кожна грецька сім'я живе окремо; майже скрізь є окремі невеличкі садибки з садочками. Серед грецького населення Феодосії іноземців більш за все вражає врода їх жінок; є чимало грецьких родин, у яких слабка стать продовжує зберігати витонченість давньогрецького типу, прикрашену чарівністю обходження, запозиченою від освічених верств Західної Європи»¹⁰⁴. Навіть у губернському місті – Сімферополі – на межі 30–40-х рр. XIX ст. діяло три грецькі церкви, що засвідчує неабияку популярність цієї нації в даному місті¹⁰⁵.

Поряд з греками практично по всій території України зустрічаємо також *італійців*, чия батьківщина, будучи роздробленою тоді на безліч феодальних князівств та частково перебуваючи під австрійською окупацією, за рівнем життя займала одне з останніх місць в Європі. Саме ці несприятливі умови, помножені на соціальну нестабільність у країні, виштовхували за її межі сотні тисяч власних громадян, котрі, окрім двох Америк, Франції й Великобританії, масово освоювали зокрема і **Північне Причорномор'я**¹⁰⁶.

Масою на увазі **Катеринославську губернію**, чії внутрішні райони завжди приваблювали італійців. Тут, за станом на 1825–1860 рр., вихідці з Апеннінського півострова вкоренилися настільки успішно, що тогочасні джерела прямо називають їх однією з 14 основних національностей, котрі заселили цей край¹⁰⁷. З іншого боку, активним центром італійської еміграції було місто Таганрог, в якому, до речі, у 1833 р. побував Дж. Гарібальді¹⁰⁸.

На **Херсонщині** головним центром перебування італійців стала Одеса. Так, уже в 1797 р. серед 7–8 тис. городян її нараховувалося 800 співвітчизників геніального Леонардо да Вінчі, а до початку 30-х рр. наступного, XIX ст. цей показник зріс до 1600 осіб¹⁰⁹. Крім того, тут розташовувалися консульські осередки Королівства обох Сицилій, Тоскани та Сардинії, що, звісна річ, постійно приваблювало сюди нових італійців¹¹⁰.

У **Таврійській губернії** вони компактно проживали перш за все в містах. Зокрема у центрі Феодосії в 1836–1837 рр. існувала ціла Італійська вулиця («прекрасна, – за словами одного з подорожніх, – під чийми аркадами було облаштовано дуже багато крамниць»), а серед тамтешніх італійців особливо виділялася родина Аморетті, у чие-

му будинку не раз зупинявся імператор Микола I під час своїх візитів до Західного Криму¹¹¹. Тоді ж певна кількість вихідців із Генуї мешкала в Керчі й Тамані¹¹². Не був обійдений присутністю даної нації також Севастополь, причому тут джерела частіше за інших згадують сім'ю Кабалзаро¹¹³.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Україну приїздило надзвичайно багато **німців**, причому у той час, на відміну, наприклад, від відповідної іміграції XVI ст., яка, відбуваючись під впливом ідей нідерландського анабаптиста Шимона (Сімона) Менно, шукала собі простору, вільного від релігійних переслідувань, пересування їх на схід Європи спричинялося: а) політичною нестабільністю в самій Німеччині, пов'язаною з поділом країни на безліч невеликих держав; б) викликаним цією останньою уповільненням економічного розвитку рейнських областей, в) низьким життєвим рівнем на вказаних територіях, г) навалюю наполеонівської Франції на німецькі землі, що стала додатковою причиною масового зубожіння місцевого населення¹¹⁴. Зрозуміло, що ця у прямому сенсі цього слова безліч мігрантів розселилася в багатьох регіонах неазіатської частини Російської імперії.

Для **півдня Бессарабії** початком німецького освоєння краю слід, певне, вважати другу половину травня 1812 р. (за іншими даними – середину 1816 р.), коли після укладання Бухарестського миру між Санкт-Петербургом і Стамбулом у Буджак прибула перша партія переселенців, у складі котрої були, звісна річ, й особи, на яких поширювався статус іноземців. В 1820 р. вюртембержці на чолі зі своїм пастором Ліндлем почали освоювати Акерманщину¹¹⁵. А через 25 років у регіоні нараховувалося вже щонайменше 8 німецьких колоній, поміж котрих особливо доброю славою користувалися поселення поблизу містечка Кучерони, а також селища Страсбург та Мангейм¹¹⁶.

Ще одним осередком розселення німців став **Південно-Західний край**. Наприклад, із 1829 р. вони почали оселятися в містечку Дунаївці **Подільської губернії**, а десь після 1831 р. вже повністю освоїли її ж Ушицький повіт¹¹⁷. Упродовж 1829–1831 рр. 57 німецьких сімей прибули до села Рожищі Луцького повіту, започаткувавши тут тим самим відомий у подальшому центр ділової активності вихідців з-за кордону на **Волині**¹¹⁸. Й, нарешті, з 1832 р., з моменту появи в містечку Коростишів **Київської губернії** перших 50-ти німецьких сімей розпочинається існування певної частини його в режимі суто європейської колонії¹¹⁹.

Переходячи до розмови про **Малоросію**, насамперед слід відмітити появу тут у 1788–1794 рр. німців у майбутній **Чернігівській губернії**, а на початку XIX ст. і на **Полтавщині**, причому серед цих останніх 54 родин проживали безпосередньо в губернському центрі (з 1808 р.) та 41 сім'я – в повітовому Костянтинограді¹²⁰. У **Харківській губернії** основним населеним пунктом їх перебування став центр її, де з 1801 по 1841 рр. існували німецькі квартали в складі «розташованої у північній частині міста, з лівого боку від Сумської» Німецької й Чернишевської вулиць та окремі помешкання в районі Журавлівки, діяли кірха (перебудована у 1826–1830 рр., вона стала однією з найкрасивіших споруд свого часу), лютеранська община і комітет допомоги нужденним членам її; там працювали такі громадські діячі, як А.Мейер, І.-А.Розенштраух, Ф.Ольденборгер, С.Пітра, А.Юртенс, А.Бетхер та ряд інших¹²¹. Навіть у 1850 р. харківські німці за своєю чисельністю переважали всіх інших іноземців міста¹²². А в **Чернігівській губернії**, де початок німецької колонізації припадав на 1765–1766 рр. (коли

140 прусських сімей з'явилися у селищі Біла Вежа Борзненського повіту), в 1805 р. нараховувалося 565 осіб «німецької нації католицького (у колоніях Великий і Малий Вердери), лютеранського (в Рундевізе й Кальчинівці) та реформістського сповідань»¹²³. За даними ж 1851–1856 рр., центр німецького розселення у регіоні перемістився в містечко Біла Вежа¹²⁴.

Наявні джерела дають можливість вельми детально прослідкувати появу німців й у **Новоросії**. Зокрема, якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут майже не було, то у 1858 р. німецька частка серед населення регіону становила вже 3,25%¹²⁵. Користуючись тим, що в зазначений проміжок часу уряд Російської імперії основну надію у справі колонізації щойно приєднаних земель Півдня покладав на вихідців із-за меж країни, німці прибували сюди все активніше; причому дана інтенсивність може бути виражена наступними цифрами: до 1804 р. в Новоросії серед 1342 сімей іноземних колоністів взагалі налічувалося 162 родини німців-менонітів, у 1818 р. їх стало вже 958 (включаючи 2 811 осіб), у 1819–1833, у 1820–1821 сімей¹²⁶.

Коли вірити наявним у нашому розпорядженні свідченням, то виходить, що перші населені пункти німців-менонітів у **Катеринославській губернії** виникли в 1789 р. під назвами Ямбург та Іозефсталь (відповідно – Катеринославський і Новомосковський повіти) й належали уродженцям міста Данціг¹²⁷. Наступна хвиля еміграції (або, як тоді казали, «второе водворение») відбулася у 1793–1797 рр. Тоді на Катеринославщині, на місці однойменного російського села, було засновано німецьку колонію Хортиця, а також поселення Шенвізе та Кронсгартен; причому слід відмітити, що, в порівнянні зі своїми попередниками часів Катерини II ті німці, котрі прибули до краю у перші роки царювання імператора Павла I, виглядали більш заможними¹²⁸. Черговий пік переселення мав місце в 1811–1827 рр., у результаті чого, з одного боку, серед емігрантів поряд із вихідцями з Пруссії й Гессен-Дармштадта, 600 сімей яких із 1819 р. зручно облаштувалися в Маріупольському повіті, почали домінувати колишні громадяни Баварії, а з іншого, з їх появою тут виникла навіть ціла адміністративна округа у складі 17 демографічних одиниць¹²⁹. І, звичайно, не можна обійти увагою також період із 1831 по 1835 рр., цікавий тим, що поряд з природними німцями в межах Катеринославської губернії уряд розселив їх обрусілих земляків з Чернігівщини¹³⁰.

Приблизно в той же самий час об'єктом німецького «вторгнення» зробилася й **Херсонська губернія**, на чіх територіях піонером у цьому плані стала заснована 1787 р. колонія Данцігга (Данцігське) Єлисаветградського повіту¹³¹. Трохи пізніше, в 1801 – 1809 рр., тут виникло ще 31 поселення німців, серед котрих особливо популярністю користувався населений пункт із вельми романтичною назвою Марієнталь¹³². І хоча у подальшому інтенсивність міграції спадає (наприклад, за період 1836–1858 рр. тут створюється лише 2 німецькі колонії – Гелененталь та Нейданціг)¹³³, демографічний процес, що називається, стартував, і можна простежити динаміку його навіть по окремих частинах краю.

Зокрема в Ольвіопольському повіті, за даними квітня 1811 р., існували засновані за 730 днів до вказаної дати німецькі колонії Раштадт та Мюнхен¹³⁴. Майже десяток поселень емігрантів із берегів Рейну й Ельби, чіх назви Клостердорф, Мюльгаузендорф, Шлягендорф, Рорбах, Шпейер, Ландау, Вормс, Зульц, Карлсруе та інші повинні були нагадувати мешкаючим там 657 сім'ям переселенців про навечно залишену ними

батьківщину, знаходимо у Херсонському повіті¹³⁵. Ще 30 населених представниками відповідної національності пунктів дає нам тодішня Тираспольщина, причому саме тут, починаючи ще з 1803 р., поступово формується група таких чисто німецьких за своїм внутрішнім колоритом сіл, як Великий і Малий Лібенталь, Александергілф, Петерсталь, Фрейденталь, Люсдорф, Францфельд, Страсбург, Зельц, Баден, Мангейм, Ельзас, Бергдорф, Кассель, а також виникають створені після впертої суперечки місцевої німецької общини під керівництвом Гзеля з жителями м. Григоріополь (1806–1808 рр.) й втручання в справу керівників МВС Імперії графа Кочубея та О.Б.Куракіна колонії Глюксталь, Нейдорф, Бергталь й ін.¹³⁶ Крім того, у межах Херсонської губернії більше ніж 230 німців – вихідців із Вюртемберга (так звана «лютерансько-євангелічна община») і німецькомовні ветерани Грецького піхотного батальйону компактною масою проживали в Одесі, а також неподалік від неї, між Сухим Лиманом та річкою Барабой та поблизу Вознесенська¹³⁷.

У **Таврійській губернії** найвизначнішими осередками, де з 1802 р. мешкали німці, були, певне, околиці Кара-су-Базара (нині – Старий Крим) і місцевість «поміж річками Зуя й Кара-су, з правого боку від дороги, що вела на Сімферополь, де розташовувалися три селища – Нейзац, Фріденталь і Розенталь, котрі нагадували населені пункти з берегів Рейну та в яких мешкали близько 800 жителів»¹³⁸. Поряд із цим знаходимо підданих королів, князів і курфюрстів Німеччини (перш за все – володарів Ангальт-Кеттенських) «в оголеному степу на шляху з Феодосії до Керчі», а також у Порпачі – «першій станції, що її зустрічав подорожній вздовж цього тракту»¹³⁹. Невеличка колонія переселенців із Пруссії з'явилася й неподалік від міста Ногайська¹⁴⁰. З 1804 – 1805 рр. вюртемберзьке поселення «Судак-Фортеця» існувало на південному узбережжі Криму, а ще через півтора століття їх же земляки з'явилися і в межах Мелітопольського повіту¹⁴¹.

Отже, слід відзначити, що німці, прибувши у досліджуваний період на Східну Наддніпрянщину, розселилися тут майже по всій території краю, являючи собою, проте, населення більш сільське, аніж міське.

Ще одним етносом, стосовно якого можна зробити висновок щодо його більш-менш масового перебування в підросійській Україні, були **турки**, під котрими у даному контексті розуміється титульний народ Блискучої Порти, власне кажучи, творець даної мусульманської країни, який силою зброї об'єднав навколо себе в її складі інші народності, аж до греків, болгар та сербів включно. Сцементовані єдиною вірою й наявністю власної, досить могутньої держави, османи рідко відривалися від свого основного кореня. У тих же випадках, коли це все таки траплялося, вони намагалися оселятися в тих місцевостях, наприклад, Європи, де і клімат підходив до їх теплолюбивої натури, й кордони вітчизни виявлялися недалеко, причому вказане спостереження повністю відображає картину освоєння ними Російської імперії, у котрій головним ареалом життя нащадків войовничих сельджуків став перш за все регіон від Чорного моря до Катеринославщини.

В **Бессарабії** окремі турки з'являються ще наприкінці XVIII ст. Однак тільки після 1812 р. кількість їх тут зросла настільки, що це дозволило окремим ученим вважати османський елемент базовим у справі формування кадрів місцевого населення¹⁴². Подібна картина склалася і в **Новоросії**, де певне число підданих султана, живучи на

приватних землях, потрапили навіть в особливу категорію поміщицьких селян, яких, на відміну від «повних» кріпаків, не можна було продавати, дарувати, переводити у дворові люди, піддавати тілесним покаранням¹⁴³. Осередками перебування турок-османів ставали й портові міста **Херсонської та Таврійської губерній**, особливо після встановлення регулярного морського сполучення між ними і Константинополем¹⁴⁴.

Малася в Україні й *сербська* община, основна маса adeptів котрої мешкала у **Буджаку**, в різних частинах **Новоросії** та у «Південній Пальмірі». Зокрема вже в 1806 – 1810 рр. у перший із зазначених районів сербів прибуло так багато, що начальник місцевих збройних сил М.І.Кутузов розпочав клопотання перед урядом Російської імперії про створення тут особливого колоністського округу, а влітку 1811 р., судячи з листів інспектора Дубоссарського карантину М.Карпова, величезна кількість потрапляючих у його відання сербів боялася втратити на новій батьківщині «свободу і волю, оскільки, на їх думку, царі дарують тамтешнім боярам у вічне володіння цілі селища з людьми». З 1819 р. серби почали прибувати в район болгарського селища Табак (Табакі) й до міста Рені¹⁴⁵. В **Катеринославській губернії** осередками розселення вказаного народу здавна були Слов'яносербський (навіть у 1848 р., коли постало питання про перенесення центру даної області з однойменного міста до Лугані, місцевий цивільний губернатор Фабр виступив за збереження за ним старої назви, «оскільки саме в цьому виражається переселення туди сербів») та частина Бахмутського повітів¹⁴⁶. На **Херсонщині** як такі слід виділити Тираспольський повіт (куди лише у 1805 р. прибуло 22 сербські сім'ї на чолі з представниками дворянського роду Нікшичів) і вже не раз згадувану нами вище Одесу, де розміщувалися головним чином «військові» серби¹⁴⁷. Крім того, в **Таврії** вони повніше за все освоїли Балаклаву¹⁴⁸.

Доля закинула на Східну Наддніпрянщину й багатьох *французів*, причому у період з 1796 по 1856 р. їх приплив сюди збільшувався в епохи воєн та революційних потрясінь у самій їх країні. Подібно, наприклад, до бельгійців й англійців, усі вони селилися переважно в містах, і лише інколи, на манер тих же німців, намагалися «освоювати» сільську місцевість. Так вони й жили тут упродовж майже цілого століття; втім, будемо намагатися підтвердити ці наші спостереження конкретними фактами.

У **Малоросії** основним центром французької еміграції слід вважати Харків, де, починаючи щонайменше із середини 20-х рр. XIX ст. вже не одне покоління підряд жили сім'ї Морелі, Буассере, Саде та десятки інших¹⁴⁹. Трохи на південь, на теренах **Новоросії**, французьку мову частіше за все можна було почути в Катеринославі, Луганську (чи, вірніше сказати, – Луганях), Слов'яносербську, станиці Кам'янській (Катеринославська губернія)¹⁵⁰, а також у сусідньому Херсоні (в межах якого, до речі, носіями її виступали такі відомі тоді у світі приватної ініціативи постаті, як де Мулен і брати Вассаль) й Одесі¹⁵¹. Нарешті, в **Таврійській губернії** колишні піддані Людовіка XVIII та Карла X у зазначений період освоїли Феодосію, Сімферополь, Керч, Севастополь, Ялту, Балаклаву, Бахчи-Сарай, Алушту, Інкерманську і Ласпійську долини (там зокрема поряд із генералом Потьє мешкали випускники Політехнічної школи Парижа брати Компер), селища Кастропуло (нині – Кастрополь), Отуз, Кутлаг, Судаг, Артек¹⁵².

Це може видатися дивним. Однак такий суто північний народ, як *шведи*, прибуваючи на Україну, селилися тут здебільшого на просторах між середньою течією Дніпра та Кримом. Так, у межах тієї ж **Катеринославщини** першою місцевістю, осво-

еною вихідцями із «свейських земель», стало містечко Кизикермен на правому березі Славутича (з 1784 р. – Берислав), у котрому поряд з обрусілими шведами – уродженцями естляндського острова Даго (Хіум) проживала й певна кількість шведів-іноземців¹⁵³. У подальшому ж представники даної національності освоїли майже всю губернію, причому компактні поселення їх тут існували аж до лютого 1917 р.¹⁵⁴

В **Херсонській губернії** шведське «підкорення» регіону розпочалося з розташованої на теренах однойменного повіту колонії Старо-Шведська, яка, виникнувши у 1787 р., функціонувала майже століття (154). Крім того, наявність шведів на вказаних територіях і в 1852 р. добре ілюструється словами одного з місцевих високопосадовців, котрий у своєму звіті називав їх серед основного демографічного контингенту підвладного йому регіону¹⁵⁵.

З поміж інших народів нам відомо про те, що вже у першій третині XIX ст. **швейцарці** мешкали в колонії Шабо (Новоросія), а також упродовж 1819–1822 рр. були «водворены» на узбережжі Дніпровського лиману, неподалік від міста Акерман. У 1815 р. в Одесу з **Чорногорії** прибули 16 сімей, які заснували у межах Буялицької колоніальної округи селище Цетин (Цетинець, Цетиньє)¹⁵⁶. Крім того, відразу після війни з Наполеоном у Києві проживала певна кількість **датчан**.

Таким чином, досліджуючи питання відносно загальних тенденцій розміщення іноземців в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., без чого, як на нашу думку, неможливо до кінця зрозуміти їх внесок у соціально-економічне життя регіону, маємо всі підстави винести на розсуд громадськості як висновки наступні авторські твердження:

1. Протягом 1796–1856 рр. на територію України приїздили головним чином вихідці з Європи. Якщо ж стверджувати про перебування тут представників інших континентів, котрі, безумовно, могли потрапляти сюди, наприклад, як бранці російських військ періоду тієї ж Східної (Кримської) війни, в котрій брали участь, наприклад, чимало єгиптян та африканців взагалі, то це питання потребує подальшого вивчення.

2. Аналізуючи кількісні показники щодо європейців, які приїздили у Південно-Західний край, Мало- й Новоросію, зберігаючи за собою підданство власних держав (тут слід мати на увазі, що питома вага об'єктів нашого творчого пошуку становила у кращому разі 4 – 6% від загальної кількості населення території під назвою «підросійська Україна!»), відзначимо, що вони представляли більшість тогочасних країн, виключаючи хіба що ісландців, норвежців, іспанців і португальців, історія міграції яких на схід ще чекає свого дослідника.

3. З точки зору якісних параметрів серед наших героїв, котрі репрезентували а) сформовані незалежні країни, б) аморфні, розділені внутрішніми кордонами політичні об'єднання, в) окремі території компактного проживання тієї чи іншої нації, що входили до складу наднаціональних імперій, чисельно переважали німці, серби, греки, болгари, волохи, італійці й французи, себто представники саме тих народів, які, 1) не маючи власної державності, входили до складу Оттоманської Порти чи Австрії або ж 2) особливо постраждали від континентальних революцій та воєн 1796–1856 рр.

4. Звертаючи увагу на географічну карту України, слід відзначити, що прибульці (за виключенням хіба що турок-османів, котрі віддавали перевагу південним регіонам її) більш-менш рівномірно розміщувалися на просторах від Хотина до Криму, хоча,

звісна річ, а) густота їх поселень безпосередньо залежала від загальної чисельності самих мігрантів, б) були окремі райони масового проживання іноземців, в) зустрічається багато місцевостей, зовсім не охоплених присутністю вихідців з-за кордону.

5. Визнаючи об'єктивність поділу всього населення на городян і мешканців сіл, відзначимо, що серед іноземців, які перебували тоді в Україні, «селяни» переважали над «міщанами», причому подібного типу співвідношення зумовлювалося а) потребами самої Російської імперії у колонізації українних земель, б) навичками самих колоністів, в) їх релігійними переконаннями й віруваннями.

Однак, попри всю важливість демографічних сюжетів для теми даної статті, нею наша тема далеко не вичерпується.

Це, в свою чергу примушує автора, перегорнувши чергову сторінку своєї монографії, рухатися далі – до моментів, пов'язаних з тим, як же іноземці, котрі знаходилися подекуди за тисячі верст від місця свого народження, і на новому місці проживання зберігали не тільки пам'ять про батьківщину, а й свої традиційні віру, звички та обряди.

¹ *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. – К., 1979. – С.15–16.

² *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.- К., 1954. – С.28.

³ *Марахов Г.И.* Указ. соч. – С.16.

⁴ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – В 3-х частях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1852. – С.350.

⁵ Там же. – С.352.

⁶ Там же. – С.355.

⁷ Там же. – С.424.

⁸ Там же. – С.263 – 265.

⁹ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов // Описи Лівобережної України кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. – К., 1997. – С.24.

¹⁰ Там же. – С.30.

¹¹ Там же. – С.103.

¹² Там же. – С.113–114.

¹³ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – С.140.

¹⁴ *Багалай Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – Историческая монография. – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – 1912. – С. 6, 12, 126.

¹⁵ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В 3-х частях. – Ч.2. – Полтава, 1849. – С.53–54; *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В 3-х частях. – Ч.3. – Частное описание губернии. - Полтава, 1852. – С.9, 10, 14, 98, 117.

¹⁶ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800 – 1825 годах. – Москва, 1970. – С.70.

¹⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Санкт-Петербург, 1862. – С.IV, 14; *Кабузан В.М.* За-

селение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) – Москва, 1976. – С.271–272. Ту ж саму “тенденцію стрімкого зростання” ще трохи раніше мав, певне, на увазі й *І.О.Гуржій*, відмічаючи, що з 1833 по 1851 рр. число іноземних колоністів зросло в Катеринославській губернії з 12 800 до 19 656 чол. – Див.: *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С.28.

¹⁸ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.237, 280–282.

¹⁹ *Кабузан В.М.* Там же. – С.273–275. Подібне ж зростання, проілюстроване, однак, трохи іншими цифрами, мав на увазі й *О.І.Гуржій*, коли писав про те, що за півтора десятиліття, починаючи з 1833 р., кількість іноземців у Херсонській губернії збільшилася з 30 116 до 44 185 чол. – Див.: *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С.28.

²⁰ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – Москва, 1853. – С.372.

²¹ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.284–286.

²² *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – Москва, 1970. – С.13–14.

²³ *Дружинина Е.И.* Там же. – С.32.

²⁴ *Жуков В.И.* Города Бессарабии 1812–1861 годов (Очерки социально-экономического развития). – Кишинев, 1964. – С.46, 58.

²⁵ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. – С.52.

²⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1865. – С.417, 543.

²⁷ *Ананян Ж.А.* Армянская колония Григориополь. – Ереван, 1969. – С.208–209.

²⁸ *Ананян Ж.А.* Там же. – С.209.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С.212–215.

³² Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность *А.П.Юшневского*. – Кишинев, 1957. – С.22; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – Указ. соч. – С.112.

³³ *Семенов П.* Географическо-статистический словарь Российской Империи. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.291; *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике. – Санкт-Петербург, 1869. – С.319; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.115.

³⁴ Там же. – С.120.

³⁵ *Багалец Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – С.541, 952.

³⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.111.

³⁷ *Скальковский А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – С.4; *Жуков В.И.* Указ. соч. – С.59.

³⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Бессарабская область. – В 2-х частях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1862. – С.165; *Клаус А.* Указ. соч. – С.319; *Жуков В.И.* Города Указ. соч. – С.59; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.115.

³⁹ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1847. – С.776–777; *Грек И.Ф.* Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середина 50-х годов XIX ст.). – Кишинев, 1988. – С.43, 45, 67.

⁴⁰ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1847. – С.776–777; *Грек И.Ф.* Указ. соч. – С.36, 51, 68, 70–71, 85.

⁴¹ Там же. – С.37, 71.

⁴² Там же. – С.51, 71–72.

⁴³ Там же. – С.85.

⁴⁴ Там же. – С.43, 45.

- ⁴⁵ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.204.
- ⁴⁶ *Грек И.Ф.* Указ. соч. – С.12.
- ⁴⁷ *Клаус А.* Указ. соч. – С.318; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.110.
- ⁴⁸ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.116.
- ⁴⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (далі – ПСЗ. – О.М.). – Первая редакция. – Т.ХХVI. – №20 103.
- ⁵⁰ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.262; *Миллер А.Ф.* Мустафа паша Байрактар. – Москва-Ленинград, 1947. – С.378, 457–458; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.110.
- ⁵¹ Там же. – С.119.
- ⁵² *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173–174.
- ⁵³ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.210; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.116; *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173; *Грек И.Ф.* Указ. соч. – С.87.
- ⁵⁴ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173.
- ⁵⁵ *Кабузан В.М.* Там же. – С.188.
- ⁵⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 116.
- ⁵⁷ *Дружинина Е.И.* Там же. – С.32.
- ⁵⁸ *Дружинина Е.И.* Там же. – С.117.
- ⁵⁹ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776; *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.353–355.
- ⁶⁰ *Демидов А.Н.* Там же. – С.353.
- ⁶¹ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. – С.108.
- ⁶² *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX ст.). – К., Наукова думка, 1986. – С.24.
- ⁶³ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.248–249.
- ⁶⁴ Там же. – С.248.
- ⁶⁵ Там же. – С.248 – 249; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.36–37.
- ⁶⁶ Указ. соч. – С.248–249.
- ⁶⁷ Там же. – С.248.
- ⁶⁸ Там же. – С.249.
- ⁶⁹ Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года // *Описи Лівобережної України кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст.* – К., 1997. – С.188.
- ⁷⁰ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – С.129.
- ⁷¹ Описание менонитских колоний в России // *Журнал МГИ.* – 1842. – №6. – С.6; *Гакстгаузен А.* Указ. соч. – С.478; *Писаревский Г.Г.* Переселение прусских менонитов в Россию при Александре Первом. – Ростов-на-Дону, 1917. – С.32.
- ⁷² *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.153–154.
- ⁷³ Там же. – С.177.
- ⁷⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – С.312; *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.177.
- ⁷⁵ Указ. соч. – С.128.
- ⁷⁶ Указ. соч. – С.290–338.
- ⁷⁷ Указ. соч. – С.186, 203.
- ⁷⁸ Указ. соч. – С.128.
- ⁷⁹ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – С.129; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.127.
- ⁸⁰ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. – С.24, 30, 93–94, 108.

- ⁸¹ Там же. – С.59, 115.
- ⁸² *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – С.142.
- ⁸³ Там же. – С.8,9, 465.
- ⁸⁴ Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года – С.188.
- ⁸⁵ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.249.
- ⁸⁶ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.204.
- ⁸⁷ *Клаус А.* Указ. соч. – С. 318; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.110.
- ⁸⁸ Там же. – С.110.
- ⁸⁹ Указ. соч. – С.249.
- ⁹⁰ Указ. соч. – С.38.
- ⁹¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – С.15–16.
- ⁹² *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.38.
- ⁹³ *Дружинина Е.И.* Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года. – Москва, 1955. – С.328; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – С.118.
- ⁹⁴ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 118; *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173, 187–188.
- ⁹⁵ Статистическое обозрение городов и посадов Российской Империи по 1825 год. – Санкт-Петербург, 1829. – С.18–19; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Херсонская губерния. – В 2-х частях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.543; Ч.2. – С.373; *Теохаріді Т.Ю.* Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII на початку XIX століть (Поселення під Одесою) // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при УАН. – Ч.4 – 5 (Секція для вивчення грецької нацменшості). – Випуск 1. – Одеса, 1930. – С.9–44; *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.212–215; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 120.
- ⁹⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.118.
- ⁹⁷ Записки Д.Б.Мертваго. 1760–1824. – Москва, 1867. – С.177.
- ⁹⁸ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.116.
- ⁹⁹ Указ. соч. – С.366.
- ¹⁰⁰ Там же. – С.489, 534.
- ¹⁰¹ Там же. – С.321–322, 367.
- ¹⁰² Там же. – С.480, 482, 489.
- ¹⁰³ Там же. – С.294–295.
- ¹⁰⁴ Там же. – С.289–290, 442.
- ¹⁰⁵ *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. – С.15–16.
- ¹⁰⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.32.
- ¹⁰⁷ *Гарibaldi Дж.* Мемуары. – Москва, 1966. – С.21.
- ¹⁰⁸ *Скальковский А.А.* Первое тридцатилетие города Одессы. – Одесса, 1837. – С.155; *Шишмарев В.Ф.* Романские поселения на Юге России. – Москва, 1975. – С.161.
- ¹⁰⁹ *Берти Дж.* Россия и Итальянские государства в период Рисорджименто. – Москва, 1959. – С.427–429; *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. – С.35–36.
- ¹¹⁰ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.455, 459–460; *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. – С.16.
- ¹¹¹ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.482.
- ¹¹² Там же. – С.347–348.
- ¹¹³ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.126–129.
- ¹¹⁴ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.27–28.
- ¹¹⁵ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.249.

¹¹⁶Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К., 1960. – С.55; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С.294.

¹¹⁷Дерев'янкін Т.І. Вказ. праця. – С.55.

¹¹⁸Там само.

¹¹⁹Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1869. – Книга 2, отделение II. – С.82–84; Павловский И.Ф. Полтава в XIX ст. – Выпуск 2. – К., 1906. – С.13–19.

¹²⁰Багалеі Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – Харьков, типо - литография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.12, 20, 39, 126, 442, 927.

¹²¹Багалеі Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. – С.173.

¹²²Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – С.543; Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года. – С.188.

¹²³Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – С.417.

¹²⁴Кабузан В.М. Указ. соч. – С.249.

¹²⁵Описание менонитских колоний в России // Журнал МГИ. – 1842. – №1. – С.6; Гакстгаузен А. Указ. соч. – С.478; Писаревский Г.Г. Указ. соч. – С.32; Ананян Ж.А. Указ. соч. – С.212–208–209; Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.127.

¹²⁶Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (По неизданным архивным документам). – М., печатня А.И.Снегиревой, 1909. – С.337; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976. – С.186.

¹²⁷Писаревский Г.Г. Указ. соч. – С. 337–338; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.203.

¹²⁸Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.203.

¹²⁹Там же.

¹³⁰Там же. – С.173, 187.

¹³¹Там же.

¹³²Там же. – С.203.

¹³³Там же. – С.188.

¹³⁴Там же. – С.187.

¹³⁵Новороссийский календарь на 1844 год. – Одесса, 1843. – С.113; Ананян Ж.А. Указ. соч. – С.130, 210, 212–213; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.170, 173–174, 187–188, 203.

¹³⁶Демидов А.Н. Указ. соч. – С.300, 347 – 348; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.14, 120.

¹³⁷Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Демидов А.Н. Указ. соч. – С.457.

¹³⁸Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Демидов А.Н. Указ. соч. – С.469.

¹³⁹Там же. – С.300–301.

¹⁴⁰Дані відомості отримані автором у результаті польових досліджень, проведених у липні 2008 р. – О.М. Див. також: Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776.

¹⁴¹Жуков В.И. Указ. соч. – С.46, 48.

¹⁴²Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.74–75.

¹⁴³Демидов А.Н. Указ. соч. – С.257, 269.

- ¹⁴⁴Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.777–777; Устройство задунайских переселенцев и деятельность *А.П.Юшневского*. – С.4,9; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.112.
- ¹⁴⁵Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – С.265; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.36.
- ¹⁴⁶*Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.117–120; Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Документы Российского Министерства иностранных дел. – Серия 2. – 1815–1830. – Том 4 (14). – март 1821 – декабрь 1822 годов. – Москва, 1980. – С.587–588; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.32.
- ¹⁴⁷*Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.120.
- ¹⁴⁸*Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – С.173, 354, 952.
- ¹⁴⁹*Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.312–313; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. – М., Наука, 1981. – С.32.
- ¹⁵⁰*Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.409–410.
- ¹⁵¹Там же. – С.347–347–348, 353, 360, 373, 376–377, 462–453, 464, 495, 498, 502, 507, 509.
- ¹⁵²*Писаревский Г.Г.* Указ. соч. – С.222–230; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. – Москва, 1959. – С.68.
- ¹⁵³*Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173.
- ¹⁵⁴*Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.32.
- ¹⁵⁵Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776.
- ¹⁵⁶*Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – С.118.